

УДК: [343.98:159.9]:343.13
ORCID: 0000-0 003-1649- 6437
e-mail: chernygnadiy@gmail.com

Hennadii O. Chorny,
Associated Professor at the Department of
Criminalistics
(The Yaroslav Mudriy National Law University)

Maryna V. Kostenko,
Associated Professor at the Department of
Criminalistics
(The Yaroslav Mudriy National Law
University)

ORCID: 0000-0002-1535- 3912
e-mail: kostenko884@gmail.com

Чорний Геннадій Олексійович,
доцент кафедри криміналістики
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

Костенко Марина Володимирівна,
доцент кафедри криміналістики
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

**СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА:
ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ
СУДОЧИНСТВІ**

**FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION:
FEATURES OF APPOINTMENT IN CRIMINAL JURISDICTION**

Анотація. Стаття присвячена проблемі призначення судово-психологічної експертизи в кримінальному судочинстві. При розслідуванні кримінальних правопорушень та безпосередньому розгляді справ у суді у деяких випадках виникає необхідна потреба у використанні спеціальних знань у галузі психології. Діюче кримінальне процесуальне законодавство передбачає наступні форми використання спеціальних знань: 1. Участь спеціаліста-психолога при проведенні гласних слідчих (розшукових) дій (наприклад при проведенні допиту малолітньої або неповнолітньої особи); 2. Призначення та проведення судово-психологічної експертизи. В сучасній криміналістичній літературі відрізняють ще отримання учасниками кримінального провадження (слідчими, прокурорами, захисниками) консультацій спеціалістів у галузі психології з метою найбільш ефективного проведення та отримання доказової інформації від потерпілих,

свідків, підозрюваних. Авторами роботи здійснена спроба систематизації як основних напрямків призначення судово-психологічної експертизи так й постановки на розгляд експертам орієнтованого кола питань. Дослідниками до основних напрямків проведення судово-психологічних досліджень віднесені: - встановлення індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, які суттєво вплинули на її поведінку під час вчинення нею протиправних дій; індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і давати про них правильні показання; -- встановлення, чи перебувала підекспертна особа у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту; - встановлення, чи перебувала підекспертна особа у період, який передував вчиненню злочину, або в момент вчинення злочину, в емоційному стані, який істотно впливав на здатність правильно усвідомлювати явища дійсності, зміст конкретної ситуації (емоційні стани типу великого нервово-психічного напруження); - встановлення здатності підекспертної особи розуміти характер і значення дій, які застосовані до них, і чинити опір; - установа принципів можливості виникнення у суб'єкта в конкретній ситуації психічних станів, які роблять неможливим або істотно утруднюють виконання професійних функцій; - встановлення, чи перебував померлий у період, який передував смерті, у психічному стані, що схилив до самогубства, і, якщо перебував у цьому стані, чим він міг бути викликаний.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, експерт, психічна діяльність.

Summary. The article is devoted to the problem of appointment of forensic psychological examination in criminal proceedings. When investigating criminal offenses and directly considering cases in court, in some cases there is a necessary need to use special knowledge in the field of psychology. Current criminal procedural legislation provides for the following forms of use of special knowledge: 1.

Participation of a specialist psychologist in the conduct of public investigative (search) actions (for example, in the interrogation of a minor or a minor); 2. Appointment and conduct of forensic psychological examination. In modern forensic literature, the participants in criminal proceedings (investigators, prosecutors, defense attorneys) receive consultations from specialists in the field of psychology in order to conduct and obtain evidentiary information from victims, witnesses, and suspects in the most effective way. The authors of the work made an attempt to systematize both the main directions of the assignment of forensic psychological examination and the presentation of a focused range of issues to experts. The researchers include the following as the main areas of forensic psychological research: -establishment of individual and psychological characteristics of the sub-expert person, which significantly influenced his behavior during the commission of illegal actions by him; - establishing the basic ability of a sub-expert person (taking into account individual psychological and age characteristics, level of mental development) to correctly perceive the circumstances that are important for the case, and to give correct testimony about them; -- establishing whether the person under examination was in a state of physiological affect at the time of committing the crime; determination of whether the sub-expert person was in the period preceding the commission of the crime, or at the time of the commission of the crime, in an emotional state that significantly affected the ability to correctly perceive the phenomena of reality, the content of a specific situation (emotional states of the type of great neuropsychological tension); - establishing the ability of a sub-expert person to understand the nature and meaning of the actions applied to them, and to resist; - establishing the fundamental possibility of the subject's occurrence in a specific situation of mental states that make it impossible or significantly difficult to perform professional functions; - establishing whether the deceased was in a mental state tending to suicide in the period preceding death, and, if so in this state, what could have caused it.

Key words: forensic psychological examination, expert, mental activity.

Постановка проблеми. При призначенні судово-психологічної експертизи в кримінальному судочинстві виникають деякими спірні питання щодо одержання даних, які дозволяють зрозуміти поведінку підозрюваних (обвинувачених), потерпілих, правильно кваліфікувати їх дії. Висновки експертів-психологів дозволяють встановити обставини вчинення кримінального правопорушення, які впливають на ступень вини та/або виключають її взагалі.

Стан опрацювання обраної проблематики, аналіз останніх публікацій та досліджень. Теоретичною основою роботи послужило ретельний аналіз та вивчення останніх наукових розробок та публікацій фахівців у досліджувальній галузі – В.Л. Васильєва, А.В. Дулова, В.В. Романова, В.О. Коновалової, В.Ю. Шепітько тощо. Практичною основою є висновки провідних експертів-психологів Національного наукового центру «Інститут судових експертиз імені Засл. проф. М.С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України.

Метою статті є встановлення та дослідження основних напрямків призначення судово-психологічної експертизи, кола питань, які розглядає експерт-психолог та підкріплення наукових положень практичними висновками експертиз, призначених при розслідуванні кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Діюче кримінальне процесуальне законодавство у частині 1 статті 242 КПК України передбачає, що «... експертиза проводиться з метою з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження» [1].

Частина 2 вищезазначеної статті передбачає обов'язкові випадки забезпечення проведення експертиз, а саме: 1) встановлення причин смерті; 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці

відомості; 5) визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням [1].

Однак слід зазначити, що цей перелік не є вичерпаним в залежності від виду розслідуваного кримінального правопорушення та відповідних завдань досудового слідства.

Однією з таких експертиз є психологічна експертиза в кримінальному судочинстві.

Судово-психологічна експертиза розглядається як експертне дослідження, предметом якого є факти, що належать до психічної діяльності людини і мають значення для органів правосуддя [3, с.258-259].

Об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, виправданий, засуджений, свідок, потерпілий, позивач, відповідач: малолітні; неповнолітні; дорослого та похилого віку). Психологічна експертиза також може бути часткою комплексного експертного дослідження, якщо в органі (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), виникають питання, вирішення яких потребує синтезування спеціальних знань з різних галузей науки (психолого-психіатрична експертиза, психолого-медико-психіатрична, медико-психологічна та психолого-автотехнічна експертиза). До цього переліку також можуть належати психолого-почеркознавча та психолого-лінгвістична експертизи [2; 5, с.29-30].

Психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки.

Основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивовірних чинників психічного життя і

поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей.

При проведенні психологічних експертиз використовуються загальновідомі в науковій практиці психологічні методики і такі, що пройшли державну атестацію, та їх авторські модифікації, що відбираються з урахуванням специфіки експертних досліджень і конкретних питань, поставлених перед психологічною експертизою.

Для проведення дослідження орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), надає експерту можливість психологічного обстеження підекспертної особи та матеріали справи.

Для проведення психологічної експертизи (з огляду на вік підекспертної особи та виходячи з питань, поставлених перед експертом) експерту необхідно надати: медичну документацію, особову справу, шкільні характеристики і характеристики з місця роботи, свідчення співучнів, педагогів, колег, друзів, знайомих, родичів та інших людей, з якими підекспертна особа близько спілкувалася. У свідченнях рідних та близьких повинні бути відображені особливості її розвитку та поведінки, умов життя, оточення, притаманні їй схильності, захоплення, інтереси. За наявності також надаються щоденники, листи, зразки творчості підекспертної особи.

Органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), особливу увагу слід приділити свідченням або відомостям про особливості поведінки підекспертної особи у проблемних ситуаціях (конфлікти, покарання, втрати тощо) та свідченням про особливості її емоційного стану в певних обставинах (безпосередньо у момент подій, у час, що передував подіям, а також після їх завершення).

Під час проведення психологічної експертизи досліджуються автентичні показання, тобто такі, які не залежать від будь-якого стороннього впливу або примусу. Нині існують широкі можливості у проведенні судово-психологічної експертизи.

До компетенції (основних напрямів) судово-психологічної експертизи можуть належати [3, с. 113]:

1) Встановлення індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, які суттєво вплинули на її поведінку під час вчинення нею протиправних дій.

Так, М., К., З. обвинувачувалися в тому, що в певний період у складі організованої злочинної групи з А. та за попередньою змовою з Х. на території м. Харкова вчинили низку злочинів, пов'язаних із таємним та відкритим викраденням майна громадян.

На розгляд експерту були поставлені наступні запитання: 1. Які індивідуально-психологічні особливості М.? 2. Які індивідуально-психологічні особливості могли вплинути на поведінку М. у досліджуваній ситуації? 3. Чи є у М. такі індивідуально-психологічні особливості як схильність до лідерства, домінантність над іншими особами чи підпорядкованість іншим особам?

Відповідно до висновків експертизи щодо поставлених слідчим та прокурором запитань: 1. Індивідуально-психологічні особливості М. є те, що він з раннього дитинства важко адаптувався до навколишнього його соціального середовища у зв'язку з вродженою недостатністю психофізіологічного розвитку, що виражається, головним чином, в емоційно-вольовій нестійкості. У школі був грубим, зухвалим, непосидючим, забіячним, часто пропускав заняття. Ні сім'я, ні школа не вплинули на його поведінку благодійного психокоррекційного впливу. Після закінчення 8 класів школи М. ніде більше не вчився та не працював. На життя заробляв тимчасовим заробітком. З 1997 р., тобто у віці 21 року почав вживати наркотичні речовини. 2. Істотний вплив на поведінку М. у досліджуваній ситуації надали такі його індивідуально-психологічні особливості, як вільне ставлення до загальноприйнятих моральних правил та норм, тенденція до уникнення відповідальності. 3. У М. є така особистісна особливість, як висока конформність поведінки, тобто схильність до

підпорядкованості іншим. Схильностей до лідерства, домінантності, ухвалення самостійних рішень у М.не знайдено.

2) Встановлення принципової здатності підекспертної особи (з урахуванням індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і давати про них правильні показання.

До орієнтованого переліку питань можуть бути включені наступні - Чи спроможна підекспертна особа з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо) усвідомлювати реальний зміст власних дій та повною мірою свідомо керувати ними і передбачати їх наслідки?

Чи здатна підекспертна особа з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку правильно сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні показання?

3) Встановлення, чи перебувала підекспертна особа у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту;

Чи перебувала підекспертна особа на момент скоєння протиправних дій в емоційному стані (і в якому саме (сильний страх, пригніченість, розгубленість, відчай, емоційний стрес, фрустрація тощо)), що суттєво вплинув на її свідомість і поведінку (або згідно зі справою на діяльність, виконання професійних обов'язків)? Чи перебувала підекспертна особа в стані вираженого емоційного збудження або емоційного напруження, що може розглядатися як психологічна підстава стану сильного душевного хвилювання? Чи перебувала підекспертна особа на момент скоєння протиправних дій у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави сильного душевного хвилювання?

4) Встановлення, чи перебувала підекспертна особа у період, який передував вчиненню злочину, або в момент вчинення злочину, в емоційному

стані, який істотно впливав на здатність правильно усвідомлювати явища дійсності, зміст конкретної ситуації (емоційні стани типу великого нервово-психічного напруження); Чи спроможна підекспертна особа з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо) усвідомлювати реальний зміст власних дій та повною мірою свідомо керувати ними і передбачати їх наслідки? Чи здатна підекспертна особа з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку правильно сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні показання?

5) Встановлення здатності підекспертної особи розуміти характер і значення дій, які застосовані до них, і чинити опір.

Так, досудовим слідством встановлено, що приблизно о 22 годині у дворі будинку №22 на вул. Прохідна у м. Харкові гр. Ч., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, із застосуванням психічного насильства, діючи всупереч волі малолітньої Б., здійснив з останньої оральний статевий акт.

На розгляд експерту були поставлені наступні запитання: 1. Які індивідуально-психологічні особливості потерпілої Б.? 2. Чи могла малолітня Б. розуміти характер і значення дій, що здійснюються з нею? 3. Чи могла малолітня Б. чинити опір при здійсненні з нею орального статевого акту? 4. Чи має малолітня Б. підвищеною схильністю до фантазування?

Експертним шляхом було встановлено, що: 1. Індивідуально-психологічними особливостями Б., є: малолітній вік, достатній рівень загального психічного розвитку, розвинена образна та механічна пам'ять, відсутність порушень у функціонуванні когнітивних процесів, емоційно-вольова незрілість, невпевненість у собі, відсутність інтуїції у міжособистісних відносинах, залежність від дорослих, підпорядкованість, старанність. 2. Б., з урахуванням її малолітнього віку та індивідуально-психологічних особливостей, не розуміла характер і значення, що здійснюються з нею дій, але могла правильно сприймати,

запам'ятовувати і в подальшому відтворювати події, що відбуваються з нею. 3. Малолітня Б. при здійсненні з нею Ч., інкримінованих йому дій, не могла чинити йому опору. 4. Малолітня Б. не має підвищеної схильності до фантазування.

6) Установлення принципової можливості виникнення у суб'єкта в конкретній ситуації психічних станів, які роблять неможливим або істотно утруднюють виконання професійних функцій; Чи мали суттєвий вплив індивідуально-психологічні особливості та емоційний стан підекспертної особи на її поведінку в аварійній ситуації (у справах щодо керування транспортом або механізмами й автоматизованими системами на виробництві тощо)?

7) Встановлення, чи перебував померлий у період, який передував смерті, у психічному стані, що схилив до самогубства, і, якщо перебував у цьому стані, чим він міг бути викликаний.

Так, у квартирі № 23 по вул. Велики Бурлука у м. Харкові виявлено у петлі труп малолітнього С., 06.07.1990 р.н. Згідно з висновком судово-медичної експертизи трупа С. його смерть обумовлена здавленням органів ший петлею під час повішення, що супроводжувалися механічною асфіксією (т-3 л.д. 5-6). За цим фактом прокуратурою Харківської області порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ст. 120 ч. 3 КК України.

На вирішення експертизи поставлено такі питання: «1. Які індивідуально-психологічні особливості С., 06.07.1990 р.н.? 2. У якому психічному стані перебував С., 06.07.1990 р.н., у період, що передує його смерті? 3. Чи не був малолітній С. у період, що передує його смерті, у стані, що привертає до самогубства, якщо так, то в чому це виражалось і чим цей стан міг бути обумовлений (викликаний)?

Відповідно до висновків на запитання 1. Індивідуально-психологічними особливостями С. є: емоційна нестійкість, стриманість у прояві своїх емоцій, деяка скритність, виражена потреба в досягненні успіху та схвалення з боку оточуючих, виборча товарицькість, схильність до прояву агресивності щодо матері в період дорослішання, обумовлений жорсткою опікою матері, недолік

самоконтролю, знижена здатність до переробки конфліктів у сфері міжособистісних відносин, недостатня сформованість системи цінностей, що характерно для дітей 12-13 річного віку та ін. [4, с. 192].

Висновки та пропозиції. Таким чином приймаючи до уваги вищезазначені наукові положення судово-психологічна експертиза спрямована на дослідження змісту і структури індивідуальної свідомості та поведінки людей у процесі здійснення тих чи інших дій або відображення явищ навколишньої дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-13. Ст.83.
2. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 за № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>. (дата звернення: 01.09.2022).
3. Шепітько В.Ю. Велика українська юридична енциклопедія. Том 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. Харків: Право, 2018. 952с.
4. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. Юридична психологія: підручник. Харків: Право, 2019. 288с.
5. Боянжу М. Г. Психолого-педагогічна експертиза: метод. посіб. Херсон, 2003. 178 с.